

RESEARCH ARTICLE

पर्यटनातून रोजगाराच्या संधी

डॉ. देवशाला शिवाजी नागदे

शहीद भगतसिंग महाविद्यालय, किल्लारी, महाराष्ट्र, भारत;

daivashalanagde@gmail.com

Accepted version published on 5 September 2026

सारांश

प्रस्तुत लेख भारतातील पर्यटन उद्योग आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधी यावर प्रकाश टाकतो. भारतासारख्या विविधतापूर्ण देशात पर्यटन हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून अर्थव्यवस्थेचा एक अत्यंत महत्वाचा कणा आहे. जागतिक प्रवास आणि पर्यटन परिषदेच्या (WTTC) अहवालानुसार, पर्यटन क्षेत्र हे जगातील सर्वात मोठा नियोक्ता आहे, ज्यामुळे भारतात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या कोट्यवधी लोकांना रोजगार मिळतो. पर्यटनाचे विविध प्रकार जसे की साहसी, सांस्कृतिक, वैद्यकीय आणि कृषी पर्यटन वेगवेगळ्या क्षेत्रांत रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करून देतात. यातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराचे मुख्यत्वे 'प्रत्यक्ष रोजगार' (जसे हॉटेल आणि आतिथ्य, वाहतूक व्यवस्था, टूर ऑपरेटर, प्रवासी मार्गदर्शक आणि साहसी पर्यटन प्रशिक्षक) आणि 'अप्रत्यक्ष रोजगार' (पर्यटनाशी संबंधित इतर पूरक उद्योगांना मिळणारी चालना) अशा दोन भागांत वर्गीकरण केले जाते. थोडक्यात, पर्यटन हे केवळ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरणे न राहता निवास, भोजन, वाहतूक आणि करमणूक यांसारख्या अनेक सेवांना सामावून घेणारे एक मोठे आर्थिक चक्र आहे.

संज्ञा : पर्यटन उद्योग, रोजगाराच्या संधी, प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार, भारतीय अर्थव्यवस्था

FULL PAPER

प्रस्तावना :

भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशासाठी पर्यटन हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नाही, तर ते अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा कणा आहे. 'अतिथी देवो भव' ही आपली संस्कृतीच पर्यटनाला चालना देते. 21 व्या शतकात पर्यटन उद्योगाने जागतिक पातळीवर झपाट्याने वाढ केली आहे. जागतिक प्रवास आणि पर्यटन परिषद *WTTC* च्या अहवालानुसार, पर्यटन क्षेत्र जगातील सर्वात मोठा नियोक्ता आहे. भारतात देखील पर्यटनातून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे कोट्यवधी लोकांना रोजगार मिळतो. ज्या देशात किंवा ज्या राज्यात, प्रदेशात पर्यटन स्थळे मोठ्या प्रमाणावर आहेत त्या प्रदेशाला मोठ्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. नैसर्गिक प्रतिकूलता असून देखील पर्यटन स्थळामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध झालेला दिसून येतो.

1. पर्यटन म्हणजे काय?

पर्यटन म्हणजे केवळ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरणे नव्हे. यात निवास, भोजन, वाहतूक, मार्गदर्शन, खरेदी, करमणूक या सर्व सेवांचा समावेश होतो. साहसी पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन, वैद्यकीय पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, कृषी पर्यटन, इको-टूरिझम असे पर्यटनाचे अनेक प्रकार आहेत. प्रत्येक प्रकारामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रांना रोजगार मिळतो.

2. पर्यटनातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराचे प्रकार: पर्यटन क्षेत्रातील रोजगार दोन भागात विभागता येतात:

अ) प्रत्यक्ष रोजगार / *Direct Employment*

हा तो रोजगार आहे जो थेट पर्यटकांशी संबंधित आहे. यामध्ये खालील क्षेत्रे येतात:

1. हॉटेल व आतिथ्य क्षेत्र: हॉटेल व्यवस्थापक, रिसेप्शनिस्ट, शेफ, वेटर, हाऊसकीपिंग स्टाफ, सुरक्षा कर्मचारी. भारतात *Taj, Oberoi* पासून ते लहान होमस्टे पर्यंत लाखो लोकांना येथे काम मिळते.
2. वाहतूक क्षेत्र: टॅक्सी/कॅब चालक, बस चालक, रेल्वे कर्मचारी, विमानसेवा कर्मचारी, ट्रॅव्हल एजंट. परभणी सारख्या शहरातूनही अजिंठा-वेरूळसाठी जाणाऱ्या पर्यटकांसाठी वाहतूक हा मोठा रोजगार आहे.
3. प्रवासी मार्गदर्शक / *Tour Guide*: ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक स्थळांची माहिती देण्यासाठी प्रशिक्षित मार्गदर्शकांची गरज असते. यासाठी *ASI* आणि राज्य सरकारकडून परवाना दिला जातो.
4. ट्रॅव्हल आणि टूर ऑपरेटर: पॅकेज तयार करणे, बुकिंग करणे, व्हिसा-सहाय्य करणे यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ लागते.

5. साहसी पर्यटन: ट्रेकिंग गाईड, पॅराग्लायडिंग प्रशिक्षक, स्कूबा डायविंग प्रशिक्षक, राफ्टिंग प्रशिक्षक. हिमालय, गोवा, केरळमध्ये याला मोठी मागणी आहे.

ब) अप्रत्यक्ष रोजगार / Indirect Employment

पर्यटनामुळे इतर संबंधित उद्योगांनाही चालना मिळते आणि रोजगार निर्माण होतो:

1. हस्तकला व खरेदी: प्रत्येक पर्यटनस्थळाची स्वतःची कला असते. वारली चित्रकला, पैठणी साडी, कोल्हापुरी चप्पल, खादी. पर्यटकांकडून होणाऱ्या खरेदीमुळे कारागीर, विक्रेते, दुकानदारांना रोजगार मिळतो.
2. शेती व कृषी पर्यटन: पर्यटकांना स्थानिक शेतावर राहण्याचा, शेती करण्याचा अनुभव देणे. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते आणि ग्रामीण भागात रोजगार तयार होतो.
3. अन्न व पेय उद्योग: स्थानिक हॉटेल्स, ढाबे, स्ट्रीट फूड विक्रेते, चहा-नाश्याची टपरी. महाराष्ट्रातील 'वडा-पाव' पासून 'थाळी' पर्यंत सर्व काही पर्यटनाशी जोडले आहे.
4. मनोरंजन व सांस्कृतिक कार्यक्रम: लोकनृत्य, लोकसंगीत, देखावे सादर करणारे कलाकार. केरळचे कथकली, राजस्थानचे कालबेलिया नृत्य हे पर्यटनामुळेच जिवंत आहे.
5. बांधकाम क्षेत्र: नवीन हॉटेल्स, रिसॉर्ट्स, रस्ते, विमानतळ बांधण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मजूर, इंजिनियर, आर्किटेक्ट यांना काम मिळते.

3. पर्यटनाचे आर्थिक आणि सामाजिक फायदे

1. परकीय चलनाची कमाई: परदेशी पर्यटक डॉलर, पाऊंडमध्ये खर्च करतात. त्यामुळे देशाला परकीय चलन मिळते. 2024 मध्ये भारताने पर्यटनातून 34 बिलियन डॉलरपेक्षा जास्त कमाई केली.
2. प्रादेशिक विकास: मुंबई, दिल्ली सारख्या मोठ्या शहरांबरोबरच लेण्याडोह, चिखलदरा, हरिहरेश्वर सारख्या छोट्या ठिकाणांचाही विकास होतो. पायाभूत सुविधा सुधारतात.
3. महिलांसाठी रोजगार: होमस्टे चालवणे, हस्तकला, लोकल गाईड, हॉटेलमधील नोकरी यामुळे महिलांना घरबसल्या किंवा जवळच रोजगाराची संधी मिळते. यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते.
4. कौशल्य विकास: पर्यटन क्षेत्रासाठी भाषा, कम्युनिकेशन, हॉस्पिटॅलिटी, कुकिंग यासारखी कौशल्ये लागतात. *IITM*, *IHM* सारख्या संस्थांमधून हजारो विद्यार्थी दरवर्षी प्रशिक्षित होतात.
5. संस्कृतीचे जतन: पर्यटकांसाठी आपली कला, संस्कृती आणि सण-उत्सव जपल्या जाव्या लागतात. त्यामुळे लुप्त होत चाललेल्या परंपरा पुन्हा जिवंत होतात.

4. महाराष्ट्रातील उदाहरणे: महाराष्ट्रात पर्यटनामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध आहे.

1. धार्मिक पर्यटन: शिर्डी, पंढरपूर, तुळजापूर, अक्कलकोट येथे वर्षभर लाखो भाविक येतात. त्यामुळे फुले विक्रेते, प्रसाद विक्रेते, हॉटेल, वाहन चालक यांना रोजगार मिळतो.
2. ऐतिहासिक पर्यटन: अजिंठा-वेरूळ, रायगड, प्रतापगड येथे गाईड, तिकीट कर्मचारी, सुरक्षा कर्मचारी यांची गरज असते.
3. समुद्रकिनारी पर्यटन: गणपतीपुळे, तारकली, अलिबाग येथे बॉटर स्पोर्ट्स, बोटिंग, नारळ विक्री, हॉटेल्स यामुळे स्थानिकांना काम मिळते.
4. थंड हवेची ठिकाणे: महाबळेश्वर, माथेरान, लोणावळा, चिखलदरा येथे स्ट्रॉबेरी शेती, घोडेस्वारी, हॉटेल व्यवसाय हे मुख्य रोजगार आहेत.

5. आव्हाने आणि उपाय

पर्यटनातून रोजगार निर्माण होत असला तरी काही आव्हाने आहेत:

1. हंगामी रोजगार: काही ठिकाणी पर्यटन फक्त पावसाळा किंवा उन्हाळ्यात असते. त्यामुळे वर्षभर स्थिर रोजगार मिळत नाही. यासाठी कृषी पर्यटन आणि *MICE* टूरिझमला प्रोत्साहन द्यावे.
2. कौशल्याचा अभाव: अनेकांना भाषा आणि सेवा-वृत्तीचे प्रशिक्षण नसते. सरकारी आणि खाजगी संस्थांनी स्किल इंडिया अंतर्गत प्रशिक्षण द्यावे.
3. पर्यावरणाची हानी: अतिपर्यटनामुळे निसर्गाला धोका निर्माण होतो. यासाठी शाश्वत किंवा *Sustainable Tourism* चा अवलंब करावा.

समारोप

थोडक्यात, पर्यटन हा एक असा उद्योग आहे ज्यामध्ये सुशिक्षित ते अशिक्षित, शहरी ते ग्रामीण, पुरुष ते महिला अशा सर्व घटकांसाठी रोजगाराच्या संधी आहेत. 'एक पर्यटक 24 लोकांना रोजगार देतो' असे म्हटले जाते. भारत सरकारची 'देखो अपना देश' आणि 'स्वदेश दर्शन योजना' यामुळे देशांतर्गत पर्यटनाला मोठी चालना मिळाली आहे. भारतातील समुद्रकिनारा, कोकण किनारपट्टी, बीच, किल्ले यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पर्यटनामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्यामुळे भारतात परकीय चलन मोठ्या प्रमाणात आलेले दिसून येते. म्हणून, पर्यटनाकडे केवळ मनोरंजन म्हणून न पाहता, ते एक स्वावलंबी व्यवसाय आणि देशाच्या प्रगतीचे साधन म्हणून पाहिले पाहिजे. जर आपण आपली संस्कृती जपली, स्वच्छता ठेवली आणि पर्यटकांचा आदर केला, तर पर्यटनातून भारताला जगातील सर्वात मोठा रोजगार-निर्माता बनवता येईल.

संदर्भ

1. पर्यटन भूगोल- प्राचार्य शैलजा आगळे
2. पर्यावरण अर्थशास्त्र आणि विकास -डॉ. विलास खंदारे
3. भूगोल संपूर्ण मार्गदर्शक प्रा. एच .के .डोईफोडे
4. दैनिक सामना वर्धापन दिन विशेष- 27 सप्टेंबर 2020
5. पर्यटन अधिक शाश्वत बनवणे -धोरण निर्मात्यासाठी एक मार्गदर्शक